

An Evaluation of Abrogated Verses from the Perspectives of Acceptance and Rejection

Abdurrahman Ensari ^{1,a,*}

¹ Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafseer, Mardin, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 07/02/2024
Accepted: 20/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Within the works on Qur'anic sciences, the sections of abrogation in the Qur'an embody an explicit classification among the three categories: 'Abrogated Verses with Persistent Ruling,' 'Persistent Verses with Abrogated Ruling,' and 'Verses Abrogated both in Recitation and Ruling.' The verses that are abrogated both in recitation and ruling are not extant in Qur'an's corpus. The indication of the existence of such verses is based on isolated narrations (āḥād ḥadīths) on this matter. It must be noted that the existence of isolated narrations can't be deemed as a valid indicator of abrogation in recitation of any Qur'anic verse in literal terms. Likewise, verses that are abrogated in recitation are not eligible for being classified as Qur'anic verse in literal terms as they lack the criteria of mass transmission. This situation has led some researchers to strive to prove that there are no verses that are abrogated in recitation. Another group asserts the presence of abrogated recitation verses based on authentic ḥadīths. In both cases, a problem arises that needs to be addressed. To claim that there are no abrogated recitation verses necessitates rejecting the authentic ḥadīths on this matter due to the argument that they are isolated (āḥād). On the other hand, asserting the existence of abrogated recitation verses also requires referring to a non-mass transmitted (mutawātir) and not present in verbatim of Qur'an. The research has revealed that no study has been conducted to provide a solution to this problem. Hence, this study aims to address and resolve the aforementioned problem. As a conclusion of this study, it is understood that those who deny the existence of abrogated recitation verses are concerned that accepting them could potentially harm the conceptual integrity of the Qur'an. As a result, they make efforts to reject the evidence presented by others. However, it has been observed that none of those who claim the existence of abrogated recitation verses assert that these verses are Qur'anic verses in a conceptual sense. It is understood that what they mean by the recitation of abrogated verses includes the portion of the Book, from its revelation until it is compiled into the Mushāf." It is understood that some verses from this Book have been abrogated in recitation, and the ones mentioned in the ḥadīths are these verses. The existence of these verses is established by authentic ḥadīths, and since they are not conceptual Qur'anic verses, the condition of mass transmission (tawātur) is not required for their validity. Hence, it is observed that the verses that are titled "verses abrogated in recitation" are not Qur'anic verses in literal terms that bears authenticity through mass transmission. Instead, their authenticity is proved through authentic sunna, and they are abrogated through sunna as well. It is concluded that two distinct approaches remarkably stem from the difference in authors' discourse depending on the conceptual/terminological application or the lexical meaning of the vocable "verse".

Keywords: Tafseer, Verse, Ḥadīth, Abrogation, Recitation, Mass Transmission.

Kabul ve Ret Açısından Tilâveti Mensûh Âyetlere Dair Bir Değerlendirme

Süreç

Geliş: 07/02/2024

Kabul: 20/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Kur'an ilimleri kaynaklarında yer alan, Kur'an'da neshin kısımları başlığı altında genellikle hükmü mensûh tilâveti bâki, tilâveti mensûh hükmü bâki ve hem tilâveti hem de hükmü mensûh âyetler şeklinde bir taksime gidilmiştir. Her iki kısmıyla tilâveti mensûh olan âyetler elimizdeki Mushaf'ta yer almamaktadır. Bu tür âyetlerin mevcut olduğuna delalet eden şey, bu konuda vârit olan âhâd hadislerdir. Âhâd hadislerle dayanarak kavramsal anlamdaki bir Kur'an ayetinin tilâveten neshedildiği sonucuna varılamayacağı gibi, tilâveti mensûh olduğu ifade edilen bir ayetin tevâtür şartını taşıyor olması da ona kavramsal anlamda Kur'an ayeti denmesini engellemektedir. Bu durum bazı araştırmacıları tilâveti mensûh âyet bulunmadığını ispatlama çabasına itmiştir. Diğer bir grup da sahih hadislerle sabit olduğundan hareketle tilâveti mensûh âyetlerin bulunduğunu savunmuştur. Her iki durumda da karşımıza çözülmesi gereken bir problem çıkmaktadır. Tilâveti mensûh ayetin bulunmadığını söylemek bu konuda vârit olan sahih hadislerin âhâd olduğu gerekçesiyle reddedilmesini gerektirirken tilâveti mensûh ayetlerin var olduğunu söylemek de mütevâtir olmayan ayetlere Kur'an ayeti denmesi gerektirir. Araştırma neticesinde bu probleme çözüm olabilecek bir çalışmanın yapılmadığı anlaşılmıştır. İşte bu çalışmayla söz konusu problemin çözümü amaçlanmıştır. Bu çalışmanın sonunda tilâveti mensûh âyetlerin bulunmadığını söyleyenlerin, tilâveti mensûh ayetlerin varlığının kabul edilmesi durumunda kavramsal anlamdaki Kur'an'a zarar verilebileceği endişesini taşıdıkları ve bundan hareketle diğerlerinin delillerini reddetme çabasına girdikleri anlaşılmıştır. Ancak tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söyleyenlerden hiç kimsenin, söz konusu âyetlerin kavramsal anlamdaki Kur'an ayeti olduğu iddiasında bulunmadıkları görülmüştür. Onların tilâveti mensûh ayetten kastettiklerinin, nüzulünden Mushaf haline gelinceye kadarki kısmı da içine alan Kitap'ın ayetleri olduğu anlaşılmıştır. Bu Kitap'tan sadece kavramsal anlamdaki Kur'an ayeti olmayan bazı ayetlerin tilâvetinin neshedildiği, hadislerde ifade edilenlerin de bu ayetler olduğu görülmüştür. Dolayısıyla tilâvetinin neshedildiği ifade edilen ayetlerin tevâtürle sabit olan Kur'an ayeti olmayıp sadece sahih sünnetle sabit olan ve yine sahih sünnetle neshedildiği bildirilen ayetler olduğu anlaşılmıştır. Taraflar arasındaki tartışmada da 'âyet' kelimesinin genel kullanımı ile kavramsal kullanımı arasındaki farka dikkat edilmemesinin önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Âyet, Hadis, Nesih, Tilâvet, Tevâtür.

 abdurrahmanensari@artuklu.edu.tr

 0000-0002-2289-8806

Citation / Atıf: Ensari, Abdurrahman. "Kabul ve Ret Açısından Tilâveti Mensûh Âyetlere Dair Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 389-408. <https://doi.org/10.18505/cuid.1433366>

Giriş

Nesih meselesi Kur'an ilimleri arasında, üzerinde çokça çalışma yapılmış konulardan biridir. Bu meselenin alt başlıkları arasında yer alan "Kur'an'da neshin kısımları" başlığı dikkat çekicidir. Çünkü bu başlık altında zikredilen üç kısımdan sadece biri olan "Hükmü mensûh tilâveti bâki" kısmı bu başlıkla uyumludur. Fakat "Tilâveti mensûh hükmü bâki" ve "Hem tilâveti hem de hükmü mensûh" şeklinde zikredilen diğer iki kısmı ise elimizdeki Mushaf'ta yer almadığından "Kur'an'da neshin kısımları" başlığı altında zikredilesi pek uygun görülmemektedir. Bununla ilgili "Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında 'Kur'an'da Neshin Kısımları' Başlığındaki Çelişki" adlı bir çalışma yapılmıştır.¹

Her iki kısmıyla tilâveti mensûh âyetlerin varlığına delalet eden, hadis kaynaklarında yer alan âhâd hadislerdir. Tevâtür derecesine ulaşmamış dolayısıyla sahih olsa bile âhâd rivayetlerle varlığı sabit olmuş bu ayetlere kavramsal anlamda Kur'an ayeti² denemeyeceği bilinmektedir.

Bundan hareketle bazı araştırmacılar daha farklı deliller de ileri sürerek her iki kısmıyla tilâveti mensûh olan âyetlerin bulunmadığını ispatlama çabasına girmiştir. Öte taraftan diğer bazı araştırmacılar ise bu konuda senet açısından âhâd olsa bile, sahih olarak varit olmuş hadisleri esas alarak tilâveti mensûh olan ayetlerin bulunduğunu savunmuştur.

Bu durum çözülmesi gereken bir problemin var olduğuna göstermektedir. Çünkü tilâveti mensûh olan bir ayetin bulunmadığını söylemek bu konuda vârit olan sahih hadislerin âhâd olduğu gerekçesiyle reddedilmesini gerektirecek bir sorunu doğururken, tilâveti mensûh olan ayetlerin var olduğunu söylemek de mütevâtir olmayan ve Mushaf'ta da yer almayan bu ayetlere Kur'an ayeti demeyi gerektirecek bir sorunu doğurmaktadır. Bu mesele "Kur'an'da Nesih" konusu işlendiğinde sıkça karşılaşılan ve tatmin edici cevap bekleyen bir meseledir.

Konu ile ilgili yapılan araştırmada söz konusu probleme çözüm olabilecek müstakil bir çalışmanın yapıldığına vakıf olunmamıştır. Bir nebze de olsa bu soruna bir çözüm ve sahaya bir katkı olması dileği, "Kabul ve Ret Açısından Tilâveti Mensûh Âyetlere Dair Bir Değerlendirme" adlı bu çalışmanın yapılmasına neden olmuştur. Bu anlamda çalışmanın önemli olduğu ve alana katkı sunacağı düşünülmektedir.

Araştırma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Girişte çalışma hakkında bilgi verilmiş, birinci bölümde her iki kısmıyla tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul edenlerin delilleri arz edilmiş, ikinci bölümde tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul etmeyenlerin delilleri sunulmuş, üçüncü bölümde tarafların delilleri tahlil edilmiş, sonuçta da araştırmanın nihâyetinde ulaşılan netice arz edilmiştir.

¹ Abdurrahman Ensari, "Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında 'Kur'an'da Neshin Kısımları' Başlığındaki Çelişki", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 15/2 (Aralık 2023), 778-795.

² *Kavramsal anlamda Kur'an ayeti* ifadesinden kastettiğimiz Hz. Osman zamanındaki cem` ile son halini alan ve günümüze kadar nesilden nesile tevâtürle ulaşan Kur'an ayetleridir. Yani günümüzde de okunmakta olan Kur'an'dır. Bu tabiri *tilâveti mensûh âyet* ve benzeri ifadelerde kullanılan *âyet* kelimesinden ayırt etmek için kullandık. Çünkü bu tür ifadelerde yer alan *âyet* bize tevâtürle ulaşan Kur'an ayeti değil ve okunmakta olan Kur'an'da da yer almamaktadır. Bunlar âhad hadislerle sabit olan ve yine âhad haberlerle tilâvetinin bilahare neshedildiği haber verilen âyetlerdir. Bunlara Kur'an denirken de kavramsal anlamdaki Kur'an değil, nüzulünden Mushaf haline gelinceye kadarki kısmı da içine alan, dolayısıyla da tilâveti mensûh âyetleri de kapsayan Kitap kastedilmiştir.

1. Tilâveti Mensûh Âyetlerin Varlığını Kabul Edenlerin Delilleri

Tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul edenler genel olarak bunları; tilâveti mensûh olup hükmü bâki kalan âyetler ve hem tilâveti hem de hükmü mensûh olan âyetler olmak üzere ikiye ayırırlar. Ardından da her iki kısmın varlığını ispatlayan deliller arz ederler. Bu delillerden bazıları her iki kısım için de delil sayılabilecek niteliktedir. Bundan dolayı tekrardan sakınmak amacıyla ortak özelliğe sahip olan delilleri bu başlıklardan sadece birinin altında zikredip ortak özelliğine işaret etmekle yetinilecektir.

1.1 Tilâveti Mensûh Hükmü Bâki Kalan Âyetlere Delalet Eden Bazı Hadisler

Başlıca ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında yer alan, tilâvetinin mensûh olup hükmünün bâki kaldığı ifade edilen âyetlerin bulunduğu delalet eden sahih hadisler vardır. Recm hadisi, Bi'rimâune hadisi ve babanızdan yüz çevirmeyin hadisi bu hadislerdendir. Meselenin aslını tespit edebilmek için bu konuda vârit olan tüm hadisleri arz etmeye ihtiyaç duyulmadığından ayrıca yeri geldiğinde görüleceği üzere, sıhhatleri konusunda da bir problem bulunmadığından bu üç hadisi zikretmekle iktifa edilecektir.

1.1.1 Recm Hadisi

Recm âyetinin tilâvet olarak neshedilip hükmünün bâki kaldığına delalet eden rivâyetler birçok sahâbî ve tâbiîn tarikiyle vârit olmuştur. Bunlardan biri Hz. Ömer'in (r.a.) hadisidir. Bu hadisin Buhârî'de (öl. 256/870) yer alan ilgili kısmı şöyledir: "Ömer minbere oturdu. Müezzinlerin sesleri kesilince kalkıp Allah'a layıkıyla senâda bulundu. Sonra şöyle dedi: Size söylememin takdir edildiğini düşündüğüm bir şey söyleyeceğim. Bilemem belki de bu, ecelim yaklaştığının belirtisi olacaktır. Sözümü anlayıp kavrayanlar binekleriyle ulaşabildikleri kimselere iletinler. Kavrayamadığından endişelenenler ise benim adıma yalan konuşurlarsa hakkımı helal etmem. Allah Muhammed'i (s.a.v.) hak üzere gönderdi. Ona Kitab'ı indirdi. Allah'ın indirdiklerinden biri de recm âyetiydi. Biz de onu okuduk, kavradık ve anladık. Resûlullah (s.a.v.) recm cezasını uyguladı, biz de ondan sonra uyguladık. Birilerinin ilerde 'Vallahi, Allah'ın Kitabı'nda recm âyetini görmüyoruz' diyerek Allah'ın indirdiği bir farzı terk etmeyle sapıtacağından korkuyorum. Recm cezası Allah'ın Kitabı'nda şahitlerin şehadeti, hamile kalınması veya itirafla zina ettiği sabit olan muhsan erkek ve kadına uygulanması gereken bir haktır.³

³ Ebû `Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır (b.y.: Dâru Tavk'in-Necât, 1422), "Hudud", 31 (No. 6830); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Hudûd", 4 (No. 1691); Ebü'l-Ferec Cemaluddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Nevasihü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Eşref Ali Melibârî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003), 161-163. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Neħhâs, *en-Nâsihu ve'l-mensûh fi'l-Kitâbillâhi `Azze ve Celle*, thk. Süleyman b. İbrahim, (Beyrût: Muessesetü'r-Risâle, 1991), 1/435- 439; Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Hilmî Kâmil As'ad Abdilhâdî (Ürdün-Amman: Dâru'l-Adevî, ts.), 53; Ebû Tâlib Muhammed b. Alî el-Mekkî, *el-İdâh li nâsihi'l-Kur'âni ve mensûhihi*, thk. Ahmed Hasan Ferhad (Cidde: Dâru'l-Menâre, 1986), 67; Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, thk. Züheyr Şâviş, Muhammed Ken'ân (Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1404), 21-22; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdulgaffâr Süleymân Bendârî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 9.

Bu hadisin Ömer b. Hattâb, Zeyd b. Sâbit ve Übey b. Ka'b tarikleriyle sahih olarak gelen bazı rivâyetlerinde الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة الشيخ "Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ederlerse onları mutlaka recmedin."⁴ ifadesi yer almaktadır.

Ömer b. Hattâb'dan (r.a.) gelen rivâyet şöyledir: Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin (öl. 235/849) Süfyân b. Uyeyne'den onun da Zührî'den onun da Übeydullâh'tan onun da İbn Abbâs'tan olan rivâyetine göre Ömer (r.a.) şöyle dedi: İlerde birilerinin 'Vallahi, Allah'ın Kitabı'nda recm âyetini görmüyoruz' diyerek Allah'ın indirdiği bir farzı terk etme sûretiyle sapıtacağından korkuyorum. Recm cezası Allah'ın Kitabı'nda şahitlerin şهادeti ya da hamile kalınması veya itirafla zina ettiği sabit olan muhsan erkek ve kadına uygulanması gereken bir haktır. Ben bunu الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة "Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ederlerse onları mutlaka recmedin" şeklinde Kur'an'dan bir âyet olarak okudum. Resûlullah (s.a.v.) da recm cezasını uyguladı, ondan sonra da biz uyguladık.⁵

Müslim (öl. 261/875) de İbn Ebî Şeybe'den bu hadisi rivâyet etmiş "ancak" lafzını zikretmemiştir.⁶ Buhârî de bu hadisi şeyhi olan Alî b. Abdullâh el-Medîni tarikiyle rivâyet etmiş, ancak rivâyetinde tilâveti mensûh olan âyetin lafzını zikretmemiştir.⁷ Hafız İbn Hacer, İsmâîlî'nin Buhârî üzerindeki *Müstahrec*'inde Ca'fer el-Firyâbî tarikiyle Buhârî'nin şeyhi olan Alî b. el-Medîni'den bu hadisi mensûh âyetin lafzıyla birlikte rivâyet ettiğini belirttikten sonra akabinde şöyle demiştir: Buhârî'nin rivâyetinde الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة ifadesi sakıt olmuştur / yer almamaktadır. Belki de Buhârî bu lafzı bilerek hafzetmiştir.⁸ Bunun sebebi Nesâî'nin (öl. 303/915) işaret ettiği üzere, Zührî'nin sika olan ashabından bir grubun bu hadisi Zührî'den tilâveti mensûh âyetin lafzına yer vermeden rivâyet etmiş olmalarıdır. Bu hadisi tilâveti mensûh olan âyetin lafzıyla birlikte Zührî'nin ashabından sadece İbn Uyeyne zikretmiştir.⁹ Fakat bu hadis, tilâveti mensûh olan âyet lafzıyla birlikte Ömer b. Hattâb'dan başka bir rivâyetle de gelmiştir. Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin Saîd b. Müseyyeb'den rivâyet ettiğine göre o, Ömer b. Hattâb'ın hacdan dönüp Medine'ye geldiğinde insanlara hutbe okuduğunu ve okuduğu hutbesinde tilâveti mensûh olan âyetin lafzının da yer aldığını ifade etmiştir. Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin rivâyeti *Muvatta'* da yer almaktadır.¹⁰

Buhârî cezm sigasıyla Hz. Ömer'in şöyle dediğini ifade etmiştir: "İnsanların Ömer Allah'ın Kitabı'na ilavede bulundu demelerinden korkmasaydım recm ayetini ellerimle yazardım"¹¹ Huffâza göre / hadis hafızlarınca Buhârî'nin cezm sigasıyla olan bütün muallakları -kendi şeyhlerinden olmasa bile- ona göre talik edildiği kişiye nisbetinin sahih olduğu bilinmektedir.¹²

⁴ Riyâd Hüseyin `Abdullaîf, *Merviyâtü neshî't-tilâve* (Amman: Daru'l-Eseriyye li't-Tabaati ve'n-Neşr, 2014), 95-96, 100-102, 110-113, 140, 141-143, 148-149, 153-155, 165.

⁵ Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, *Muşannef*, thk. S`ad b. Nasır eş-Şeşrî (İşbiliya-Riyâd: Dâru Kunûz, 2015), 15/493 (No. 30692).

⁶ Müslim, "Hudûd", 4 (No. 1691).

⁷ Buhârî, "Hudûd", 30 (No. 6829).

⁸ İbn Hacer el-`Askalânî, *Fethu'l-Bârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma`rife, 1379), 12/143.

⁹ Ebû Abdurrahmân en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, thk. Hasan Abdülmünim eş-Şelebî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001). 6/411 (No. 7118).

¹⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî, *Muvaţta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1985), "Vukûtu's-Salat", 4.

¹¹ Buhârî, "Ahkam", 21.

¹² İbn Hacer el-`Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 10/53.

İbn Sa'd (öl. 230) da bunu *Tabakat*'ında Yezîd b. Harûn'dan o da Yahya b. Saîd'den aynı şekilde rivâyet etmiştir.¹³ Saîd'in Ömer'i duyup duymadığı konusunda bilinen ihtilafa rağmen bu sahih bir isnattır. İbn Uyeyne'nin münferid kaldığı kısmı takviye etmek için kuvvetli bir şahit sayılır.

Zeyd b. Sâbit'in hadisine gelince, Şu'be Katâde'den o da Yûnus b. Cübeyr'den rivâyet ettiğine göre Kesîr b. Salt şöyle dedi: İbn Âs yani Saîd b. Âs ve Zeyd b. Sâbit mushafı yazıyorlardı. Bu âyete vardıklarında Zeyd şöyle dedi: Resûlullah'ın (s.a.v.) *الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة* dediğini duydum. Ömer dedi ki, bu âyet indiği zaman Resûlullah'a gidip onu bana yazdır dedim - Şu'be dedi ki - sanki Resûlullah bundan hoşlanmadı.¹⁴ Ömer, muhsan olmayan yaşlı biri zina ettiği zaman ona değnek cezasının, genç olan muhsan biri zina ettiği zaman ise ona recm cezası uygulandığını görmüyor musun?" dedi."¹⁵ Bu hadisin ravileri sikadır, ayrıca Kesîr b. Salt'ın dışındakiler Buhârî ve Müslim'in ravileridir. Kesîr b. Salt da sikadır, Nesâî de kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹⁶ Hâkim (öl. 405/1014), bu hadisin sahihü'l-isnâd olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Hâkim'in dediği gibidir. Nitekim Beyhakî de hadisin akabindeki şu ifadeleriyle sıhhatine işaret etmiştir: "Bu hadiste ve bundan önceki hadiste, recm âyetinin tilâvetinin mensûh olup hükmünün sabit olduğuna delalet vardır. Bu mesele, hakkında muhalefet bilmediğim meselelerdendir."¹⁸

Übey b. Ka'b'ın hadisine gelince, Âsım b. Behdele'nin Zirr b. Hubeyş'ten rivâyet ettiğine göre o şöyle dedi: Übey b. Ka'b bana Ahzâb sûresini kaç âyet olarak okuyorsun veya kaç âyet olarak sayıyorsun diye sordu. Ben de yetmiş üç âyet dedim. Bunun üzerine o da bana sadece bu kadar mı? Biz onu Bakara sûresine denk gördük ve içinde *الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة* âyetini de okurduk dedi.¹⁹ Hâkim bu hadisin sahihü'l-isnâd olduğunu belirtmiş,²⁰ İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de sahih olduğunu ifade etmiştir.²¹

¹³ İbn Sa'd, *Ṭabakât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1968), 3/334.

¹⁴ Hadiste geçen *فكأنه كره ذلك* "Sanki Resûlullah bundan hoşlanmadı" ifadesi hakkında Taberî şöyle der: Ömer'in Resûlullah'ın yazdırılmasından hoşlanmadığını haber vermesi, recm hükmü Allah katından olsa da Mushaf'ta yazılı olup okunan Kur'an olmadığına açık bir şekilde delalet etmektedir. Ahmed b. Abdurrahman es-Saati de bunun benzerini söylemiştir. Bk., Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzibu'l-Âsâr*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matba'atu'l-Medenî, ts.) II, 876-877; Ahmed b. Abdurrahman es-Sââtî, *Fethu'r-Rabbânî* (b.y.: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, 1378), 18/59 Aslında bu sözün Ömer'in sözü olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Ömer'in sözü olsaydı hadisin ravilerinden biri olan Şu'be b. Haccâc'ın burada zikredilmesinin bir faydası veya anlamı olmazdı. Muhtemelen Şu'be'nin burada zikredilmesinin sebebi, onun Ömer'in söylediği ifadeyi tam olarak hatırlayamadığından ondan anladığını ifade etmiş olmasıdır. Yani muhtemelen Şu'be bu ifadeyi lafzen değil de manen rivayet etmiştir.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaüt-Adil Mürşid vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 35/472-473 (No. 21596); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 6/406 (No. 7107); Dârimî, Ebû Muhammed `Abdullah, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000), 3/1497 (No. 2368); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek `ala's-Sahîheyn*, thk. Adil Mürşid, Saîd Lahham, Muhammed Kâmil Karabellî, Ahmed Berhûm (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-`Âlmiyye, 2018), 8/772 (No. 8270; Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kubrâ* (Haydarabad: Dâru'l-Fikr, 1344), 8/211, (No. 16996).

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/473.

¹⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, 8/772.

¹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 8/211 (No. 16996).

¹⁹ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 6/408 (No. 7112); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *el-İhsân fi takribi sahihi ibn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaüt (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 10/273-274 (No. 4428-4429); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/436 (No. 3596); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kubrâ*, 8/211; `Abdurrezzak b. Hemmâm, *el-Muşannaf*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403) 3/365 (No. 5990); et-Ṭayâlisî, Süleymân b. Davûd, *Müsned* (Beyrût: Daru'l-Ma'rife, ts.), 73 (No. 540); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/134 (No. 21207), Diyâ, Diyâuddîn Ebû Abdillâh Muhammed el-Mağdisî, *el-Muhtâre*, thk. Abdulmelik b. Abdullah (Beyrût: Dâru'l-Hıdır, 2000), 3/370 (No. 1164).

²⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/436.

²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 15/132.

Ayrıca Abdullâh b. Ahmed'in (öl. 290/903) rivâyet ettiğine göre Yezid b. Ebî Ziyad da hadisin aslını Zirr b. Hübeys'ten rivâyet etme hususunda Âsım'a mütâbaat etmiştir.²² Yezîd Haşimilerin mevlasıdır. Mütâbaatı makbul olanlardandır.

Recm hadisi ile ilgili vârit olan rivâyetlerden çıkabilecek sonuç şudur:

1. Muhsan zâninin recmedilmesi gerektiğine delalet eden bir âyetin nazil olduğu daha sonra da inen bu âyetin tilâvetinin neshedilip hükmünün bâki kaldığı sahih hadislerce sabittir. Bu hadislerin başta Buhârî ve Müslim'in sahihleri olmak üzere birçok hadis kitabında sahih rivâyetlerle sabit olduğu görülmüştür.
2. Mensûh olduğu ifade edilen âyetin lafzına gelince, Buhârî ve Müslim söz konusu âyetin lafzını açık bir şekilde zikretmemişlerdir. Fakat daha önce de ifade edildiği üzere mensûh olduğu belirtilen âyetin lafzı Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettikleri hadisin aslında yer almaktadır. Bunun delili tilâveti mensûh olan bu âyetin başka hadis kitaplarında bizzat Buhârî ve Müslim'in senediyle rivâyet edilmiş olmasıdır. Muhtemelen Buhârî ve Müslim'in tilâveti mensûh âyetin bizzat lafzını zikretmemiş olmaları, meselenin aslını sunmayla yetinmiş olmalarındandır. Bu metot hadis âlimlerinin zikredilmesini zorunlu görmedikleri bazı ifadeleri terk etme hususunda takip ettikleri ihtisar yöntemlerinden biridir.
3. Söz konusu âyetin tilâveten mensûh olup hükmünün bâki kalması, zina eden kişinin yaşlılık vasfıyla değil de muhsan olma vasfıyla bu cezayı hak ettiğine vurgu yapılmasının istenmesi hikmetine mebni olabilir. Âyetin lafzının "الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة" "Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ederlerse onları mutlaka recmedin şeklinde" recm cezasının yaşlı olan zânilere uygulanmasının emredilmesi tarzında gelmesi, zinanın yaygın olduğu toplumda zina fiiline biçilen bu ağır cezanın ansızın verilmesi yerine önce yaşlılık vasfının zikredilip bu fiilden şiddetle tiksindirilmesinin gerçekleştirilmesi sûretiyle asıl hükme ulaşmak için bir çeşit tedricilik yöntemine başvurulduğu söylenebilir.²³ Recm cezasının tilâveti mensûh olan bu âyette, yaşlılık vasfına mebni kılınmış olduğu şeklinde zikredilmiş olması, doğal olarak şehevi duyguları zayıflamış olan yaşlılardan bu fiilin meydana gelmesinin beklenmeyen bir şey olduğuna işaret eder.²⁴

1.1.2 Bi'rîmaûne Şehitleri Hadisi

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) Bi'rîmaûne ashabını öldüren R'îl, Zekvân ve Usayye kabilelerinin katillerine otuz gün boyunca beddua etti. Enes devamında şöyle dedi: Bi'rîmaûne'de öldürülenler hakkında okuduğumuz Kur'an âyetleri nazil oldu. Daha sonra da bu âyetler neshedildi. Âyet şöyleydi: *فَرَضِيَ عَلْنَا وَرَضِينَا عَنْهُ بَلَّغُوا قَوْمَنَا أَنْ قَدْ لَقِينَا رَبَّنَا*, "Kavmimize, rabbimize kavuştuğumuzu, onun bizden bizim de ondan razı olduğumuzu bildirin."²⁵

²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/133 (No. 21206).

²³ Nitekim bu konuda vârit olan hadisler buna açıkça delalet etmektedir. Bu ağır hükmün, yaşlılık vasfının da zikredilmesiyle gönüllere kabulü gerçekleştikten sonra bu lafzın neshedilip recm cezasının hadislerde ifade edildiği üzere zina edenin muhsan olma vasfına bağlı olarak kalması uygun olmuştur. Çünkü recm cezasını gerektiren durum esas itibariyle yaşlılık vasfı değil muhsan olma vasfıdır. Geniş bilgi için bk. Abdurrahman Ensari, *Hicab ve Zina Ayetlerinin Yorumunda Ortaya Çıkan Problemler* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004), 188-197.

²⁴ Abdurrahman b. Nasir es-Sa'dî, *el-Mevâhibu'r-Rabbâniye mine'l-âyâtî'l-Kur'aniyye* (Riyâd: Mektebetu Melik Fehd, 2011), 20-21.

²⁵ Buhârî, "Cihâd", 9, 19, 184 (No. 2801, 2814, 3064), "Meğâzî" 29, (No. 4090, 4091, 4095); Müslim, "Mesacid" 54 (No. 297); Mâlik b. Enes, *Muvatta*, thk. Beşşar Avvâd Ma`ruf ve Muhammed Halîl, (Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1412) 2/122 (No. 1964); İbn Cevzî, *Nevâsihü'l-*

Bu hadis hakkında şöyle denebilir:

1. Bu hadis Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok hadis kitabında sahih olarak vârit olmuştur.²⁶
2. Enes'in "Bi'rîmaûne'de öldürülenler hakkında okuduğumuz Kur'an âyetleri nazil oldu. Daha sonra da bu âyetler neshedildi" dedikten sonra bu ifadeyi zikretmesi, söz konusu ifadenin tilâveti mensûh olan bir âyet olduğuna delaleti açıktır.
3. Söz konusu âyetin gerek nüzulünde gerekse daha sonra tilâvetinin daha kapsamlı bir âyetle neshedilmesinde bazı hikmetler vardır. Bu anlamda şöyle denebilir: Yüce Allah böyle bir âyet indirerek Bi'rîmaûne'de şehit olanların durumunu kardeşlerine, arkadaşlarına ve sevdiklerine bildirmiştir. Böylece onları sevindirmiş, gönüllerini huzura kavuşturmuş ve cihada olan aşklarını artmıştır. Bu amaç gerçekleşikten sonra Yüce Allah söz konusu hükmün kıyamete kadar Allah yolunda öldürülen herkes için sabit bir hüküm olduğunu ifade etmek istemiştir. Zaten Kur'an'ın belagat ve yüceliği de onun özel hükümlerden ziyade külli hükümleri ve genel prensipleri beyan etmesini gerektirmektedir. Bu kabilden olarak, Yüce Allah'ın "Kavmimize, rabbimize kavuştuğumuzu, onun bizden bizim de ondan razı olduğumuzu bildirin." âyetinde ifade edilen özel hükme bedel olarak, bu hükmü de kapsamına alan ve daha genel bir ifade olan *وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ** فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةِ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ "Sakın Allah yolunda öldürülenleri ölü sanmayın..."²⁷ âyeti inmiştir.²⁸ Bu âyet aynı zamanda Bi'rîmaûne şehitleri hakkında inen âyetin tilâvet açısından mensûh olduğu halde hükmünün bâki olduğuna delalet etmektedir.

1.1.3 Babanızdan Yüz Çevirmeyin Hadisi

Hz. Ömer'den rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: "Bizim Allah'ın Kitabında okuduklarımız arasında Babalarınızdan yüz çevirmeyin, babalarınızdan yüz çevirmeniz sizin için bir küfürdür veya sizin için küfür olan şeylerden biri babanızdan yüz çevirmenizdir"²⁹ ifadesi yer alıyordu."³⁰

Kur'ân, 165-166; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/420-421 (No. 13195). *Müsned*'in muhakkikleri bu hadis ile ilgili açıklamalarında senedinin Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu belirtmişlerdir; Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetür-Risale, 1994), 5/278 (No. 2037). Buhârî ve Müslim'in dışında da bu hadisin sahih olduğunu ifade edenlerden bazıları şunlardır: Ebû Avâne, Ya'kub b. İshâk, *el-Müstahrec ala sahihi Müslim*, thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998) 2/26 (No. 2187); İbn Hıbbân, *Sahihi İbn Hıbbân*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetür-Risale, 1988) 10/508 (No. 4651); Ebû Nu'aym el-İsbehânî, *el-Müstahrec ala sahihi Müslim*, thk. Muhammed Hasan Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kuttubi'l-İlmiyye, 1996), 2/270 (No. 1516).

²⁶ Buhârî, "Cihâd", 9, 19, 184 (No. 2801, 2814, 3064), "Meğâzî" 29, (No. 4090, 4091, 4095); Müslim, "Mesacid" 54 (No. 297); Mâlik b. Enes, *Muvatta*, 2/122 (No. 1964); İbn Cevzî, *Nevâsihi'l-Kur'an*, 165-166; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/420-421 (No. 13195).

²⁷ Âl-i İmrân 3/169-171.

²⁸ Sa'dî, *el-Mevâhibu'r-Rabbâniye*, 20-21.

²⁹ "Babınızdan yüz çevirmeyin" ifadesi, onlara nispet olmaktan yüz çevirmeyin demektir. "Sizin için bir küfürdür" ifadesindeki küfürden kastedilen kâfir olmak değil nimete karşı yapılan nankörlüktür. Yani kim kendisini babasına nispet etmekten yüz çevirip başkasına nispet ederse babasının üzerindeki hakkına karşı nankörlük etmiş olur. Küfür ifadesinin kullanılmasıyla bu işin çirkinliğine işaret edilmiştir. Ahmed b. Muhammed el-Şaşlânî, *İrşâdu's-sârî li şerhi sahihi'l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü'l-Kubrâ el-Emiriyeye, 1323), 9/446.

³⁰ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Muşannef*, thk. Habiburrahman el-Azamî (Hindistan: Meclisiü'l-İlmî, 1403), 5/439 (No. 9758); Buhârî, "Hudud", 31 (No. 6830); İbn Hıbbân, *Sahihi İbn Hıbbân*, 2/145-151 (No. 413); İbn Cevzî, *Nevâsihi'l-Kur'an*, 1/162.

Bu hadisle ilgili şöyle denebilir:

1. Bu hadis sahihtir. Başta Buhârî olmak üzere birçok hadis kitabında vârit olmuştur.³¹ İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) tahkikini yapan Şuayb el-Arnaût da bu hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu ifade etmiştir.³²
2. Hz. Ömer'in "Allah'ın Kitabı'nda okuduklarımız arasında 'Babalarınızdan yüz çevirmeyin...' yer alıyordu" şeklindeki ifadesi, bu metnin tilâveti mensûh bir âyet olduğuna delalet etmektedir.³³
3. Bu âyetin tilâveten mensûh olsa da hükmünün bâki kaldığına delalet eden şey, bu hükmün sabit olduğuna açıkça delalet eden sahih hadislerdir.³⁴ Bu hadislerden biri Buhârî ve Müslim başta olmak üzere birçok muhaddisin rivâyet ettiği "Babanızdan yüz çevirmeyin, kim babasından yüz çevirirse küfretmiş olur"³⁵ hadisidir.

1.2 Hem Tilâveti Hem de Hükmü Mensûh Olan Âyetlere Delalet Eden Bazı Hadisler

Başlıca ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında bazı âyet veya sûrelerin hem tilâvet hem de hüküm olarak neshedildiğine delalet eden bazı sahih hadisler yer almaktadır. 'Dün unutturuldu' hadisi, 'Reda' hadisi, 'Berâat' ve 'Müsebbihât'a benzer sûrelerin unutturulduğunu ifade eden hadis ve sadece son arzda sabit olanların kaydedildiğine delalet eden hadisler bunlardandır.

1.2.1 "Dün Unutturuldu" Hadisi

İbn Şihâb diyor ki, Ebû Ümâme b. Sehl b. Hanîf, Saîd b. Museyyeb'in meclisinde bana şöyle dedi: Bir adamın ezberinde bir sûre vardı. Gece kalkıp onu okumak istedi, ama okuyamadı. Başka biri de gece kalktı, okumak istediği sûreyi okuyamadı. Bir diğeri de gece kalktı, okumak istediği sûreyi okuyamadı. Sabah olunca Resûlullah'a (s.a.v.) geldiler. Onlardan biri: "Ey Allah'ın Resûlü! Falanca ve falanca sûreleri okumak için dün gece kalktım ancak okuyamadım" dedi. Diğeri de: "Ey Allah'ın Resûlü! Ben de sadece bunun için geldim" dedi. Bir diğeri de: "Ey Allah'ın Resûlü! Ben de" dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): "O dün neshedildi" dedi.³⁶

İbn Şihâb kanalıyla gelen başka bir rivâyet de şöyledir: Ebû Ümâme b. Sehl b. Hanîf bana şöyle dedi: Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından bir grup bana şöyle dedi: Bizden biri, gece kalkıp daha önce ezberlediği falanca sûreyi okumak istedi, ancak ondan besmele dışında bir şey okuyamadı. Sabah olunca Resûlullah'ın (s.a.v.) kapısına gelip durumunu arz etti. Başka biri de geldi, akabinde de başka biri daha geldi. Böylece orda bir cemaat oluştu. Bazıları bazılarına neden geldiklerini sorduklarında birbirlerine olan cevabı söz konusu sûre için geldikleri oldu. Sonra Resûlullah (s.a.v.) onlara, yanına girmeleri için izin verdi. Durumlarını arz ettiler. İlgili sûre hakkında sordular. Resûlullah (s.a.v.) onlara cevap vermeden bir süre sessiz kaldıktan sonra, "Dün neshedildi" dedi. Böylece ilgili sûre hem göğüslerinden / ezberlerinden hem de içinde bulunduğu her yerden neshedildi.³⁷

³¹ Tahrici için bk. `Abdullaţif, *Merviyâtü neshî't-tilâve*, 209-210.

³² İbn Hibbân, *Saḥîḥu İbn Hibbân*, 2/151 (No. 413)

³³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 12/149; `Abdullaţif, *Merviyâtü neshî't-tilâve*, 217.

³⁴ `Abdullaţif, *Merviyâtü neshî't-tilâve*, 218.

³⁵ Buḥârî, "Feraid", 29 (No. 6768; Müslim, "İman", 27 (No. 113); Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsned*, 16/475 (No. 10813); İbn Hibbân, *Saḥîḥu İbn Hibbân*, 4/328 (No. 1466).

³⁶ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsiḥu ve'l-mensûḥ*, thk. Muhammed b. Salih el-Mudeyfir (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 14-15; İbn Cevzî, *Nevâsiḥü'l-Kur'ân*, 1/158.

³⁷ İbn Cevzî, *Nevâsiḥü'l-Kur'ân*, 1/157-158; Aḥmed b. Hüseyin, *el-Beyḥakî, Delâilün-Nübuvve*, thk. `Abdulmunim el-Kal'acî (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye-Daru'r-Reyyan, 1988), 7/157; Muhammed b. Aḥmed ez-Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm* (b.y.: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 1/274. Zehebî bu hadisin sahih olduğunu belirtmiştir. Zehebî, *Târîḫü'l-İslâm*, 1/274.

Bu hadisle ilgili şunlar söylenebilir:

1. Her iki hadisin isnadı sahihtir.³⁸
2. Bu hadisler söz konusu âyetin tilâveten dahi unutturularak neshedildiğine açıkça delalet etmektedir.
3. Hz. Peygamber zamanında ezberinin korunmuş olup daha sonra aynı dönemde unutturulması Hz. Peygamberin nasih-mensûh konusunda kesin olarak sadık olduğuna delalet etmektedir. Bu aynı zamanda “Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen ancak bir iftiracısın’ dediler. Hayır; onların çoğu bilmezler”³⁹ âyetinde ifade edildiği üzere Peygamber’in bir uydurması olduğunu söyleyenlere de kesin bir cevaptır.⁴⁰
4. Bu durum aynı zamanda Hz. Peygamber’in nübüvvetine de delalet eden bir mucizedir.⁴¹ Çünkü unutturmak Hz. Peygamber’in gücü dahilinde olmadığı gibi, hiç kimsenin ezberlenmiş olan bir metni ezberleyenlerin gönlünden kaldırabilme imkânı da yoktur. Dolayısıyla bunun sadece Allah tarafından yapılmış olması gerekir.⁴²

1.2.2 Reda` Hadisi

Amra bint Abdurrahman kanalıyla Hz. Âişe’den rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: “Kur’ân-ı Kerîm’de inenler arasında *عَشْرُ رَضَعَاتٍ مَعْلُومَاتٍ يُحْرَمْنَ* ‘Malum olan on emzirme mahremiyet oluşturur’ âyeti yer almaktaydı. Sonra bu âyet *مَعْلُومَاتٍ بِخَمْسٍ* ‘Malum olan beş emzirme’ ile neshedildi. Hatta Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde bunlar hala Kur’an’dan bir âyet olarak okunuyordu⁴³

Hz. Âişe’nin “Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde bunlar hala Kur’an’dan bir âyet olarak okunuyordu” ifadesinin zahiri tilâveten bâki kaldığına delalet etmektedir. Ancak burada kastedilen peygamberimizin vefatına yakın bir zamana kadar insanların onu Kur’an’dan bir âyet olarak okuduklarıdır. Çünkü tilâvet neshedildi ancak bu bilgi Hz. Peygamber’in vefatından sonra bütün insanlara ulaştı. Dolayısıyla burada kastedilen, Hz. Peygamber vefat ettiği zaman bu haberin kendisine ulaşmadığı bazı kimselerin hala onu Kur’an’dan bir âyet olarak okuduklarıdır. Mekki b. Ebû Tâlib bu örnekle ilgili mensûhun metlûv olmadığı gibi nasihin de metlûv olmadığını, bu anlamda buna benzer başka bir örnek de bilmediğini ifade etmiştir.⁴⁴

Bu hadisle ilgili şunlar söylenebilir:

1. Bu hadis birçok hadis kaynağında sahih olarak vârit olmuştur.
2. Hadis iki çeşit neshin meydana geldiğine delalet etmektedir: Birincisi on defa emzirmenin mahremiyet oluşturacağını ifade eden kısmın hem tilâvet hem de hüküm olarak neshedildiğine, ikincisi ise beş defa emzirmenin tilâvet olarak neshedildiğine.
3. Beş defa emzirmenin hüküm olarak da neshedilip edilmediğinde ise ihtilaf edilmiştir: Şâfiî ve Hanbeliler sütannelik yoluyla mahremiyetin oluşabilmesi için en az beş defa emzirmenin

³⁸ Bu hadislerin tahriri için bk. `Abdullaîf, *Merviyâtü neshi't-tilâve*, 71-73.

³⁹ en-Nahl 16/101.

⁴⁰ Ebû Bekir el-Bâkîllani, *el-İntişâr li'l-Ḳur'ân*, thk. Muhammed İsmâ Kudât (Beyrut, İbn Hazm, 2001), 1/411.

⁴¹ Bâkîllani, *el-İntişâr li'l-Ḳur'ân*, 1/411.

⁴² `Abdullaîf, *Merviyâtü neshi't-tilâve*, 76.

⁴³ Müslim, “Reda`”, 6 (No. 1452); İbn Ebû Tâlib, *el-İdâh*, 69; İbn 'Arabî, Ebû Bekir, *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdulkebîr el-'Alevî (b.y.: Mektebetüs-Sekâfeti'd-Diniyye, 1992), 5; Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *Mu`tereku'l-âkrân fi i câzi'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1988), 86.

⁴⁴ Suyûtî, *Mu`tereku'l-âkrân fi i câzi'l-Ḳur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1988), 86. Hadisin tahriri için bk. `Abdullaîf, *Merviyâtü neshi't-tilâve*, 176-177.

gerçekleşmesini şart koşarlar. Bu konuda dayandıkları delillerden biri tilâveti mensûh fakat hükmü bâki kaldığını ifade ettikleri bu âyettir. Hanefî ve Mâlikiler ise bir defa dahi gerçekleşen emzirmenin mahremiyetin oluşması için yeterli olduğunu söylerler. Bu konuda ileri sürdükleri delillerden biri “Sizi emziren anneleriniz”⁴⁵ âyetinin umum ifadesidir.⁴⁶ Vehbe ez-Zühaylî tarafların delillerini arz ettikten sonra insanlara kolaylık sağladığı gerekçesiyle birinci görüşü tercih eder.⁴⁷

1.2.3 Berâat ve Müsebbihâta Benzer Sûrelerin Unutturulduğu Hadisi

Ebû Harb b. Ebû'l-Esved'in rivâyet ettiğine göre babası şöyle dedi: “Ebû Mûsâ el-Eş`arî gelmeleri için Basra kârilerine haber saldı. Bunun üzerine yanına üç yüz kurrâ geldi. Ebû Mûsâ onlara, ‘Siz Basra halkının seçkinleri ve onların kârilerisiniz, Kur’an’ı okuyunuz, sizinle onun arasına çok zaman girmesin, yoksa sizden öncekilerin kalbi katılaştığı gibi sizin de kalbiniz katılaşıp. Biz daha önce uzunluğunda ve şiddetinde Berâat sûresine benzettiğimiz bir sûre okurduk. O sûre bana unutturuldu, ancak ondan *لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَآدِيَانٍ مِنْ مَالٍ، لَأَبْتَعِي وَآدِيَا ثَالِثًا، وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ* ‘Ademoğlunun iki vadi kadar malı olsa üçüncü bir vadi daha ister, Ademoğlunun karnını ancak toprak doldurur / doyurur’ kısmı ezberimdedir. Ayrıca daha önce Müsebbihât’tan birine benzettiğimiz bir sûre de okurduk. O sûre de bana unutturuldu, ondan *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَمْ تَقُولُوا مَا لَأَ فَتُكَلِّمُنَا بِشَهَادَةٍ فِي أَعْنَاقِكُمْ، فَتَسْأَلُونَ عَنْهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ* ‘Ey İman edenler neden yapmadıklarınızı söylersiniz. Bu boynunuza bir şahit olarak yazılır. Kıyamet gününde de ondan sorguya çekilirsiniz’ kısmı ezberimdedir.⁴⁸

Buhârî ve Müslim’de “Ademoğlunun bir vadi kadar malı olsa bir o kadarını daha ister...” kısmının Kur’an’dan olup olmadığı şüphesini ifade eden rivâyet de vârit olmuştur. Söz konusu rivâyet şöyledir: Ata’nın İbn Abbâs’tan naklettiğine göre Resûlullah (s.a.v.), “Ademoğlunun bir vadi kadar malı olsa bir o kadarını daha ister, onun gözünü ancak toprak doldurur, Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder” dedi. Akabinde İbn Abbâs “Bunun Kur’an’dan olup olmadığını bilmiyorum” dedi.⁴⁹

İbn Abbâs’ın “Bunun Kur’an’dan olup olmadığını bilmiyorum” sözünden kastettiği, Kur’an’dan olup lafzı nesh edilen âyetlerden mi yoksa hadisi nebevi mi olduğu konusunda emin olmadığıdır. Çünkü Kur’an olmadığı zaten sahâbîler tarafından kesin bir şekilde biliniyordu. Kur’an’ın Kur’an olmayanla karışması söz konusu değildi. Fakat lafzı nesh edilen âyetlere olan ilgi Kur’an’ı korumaya olan ilgi gibi değildi. İbn Abbâs’ın sözünü böyle anlamak gerekir. O aslında şöyle demiş oluyor: Onun aslında nesh edilmiş bir Kur’an âyeti olup rivâyet edile gelen bir sünnette / hadise mi dönüşmüş, yoksa aslı itibarıyla bir hadisi nebevi midir?⁵⁰

⁴⁵ en-Nisâ 4/23.

⁴⁶ Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîl-muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, 1937), 3/117; Hâfîl b. İshâk Diyauddin el-Cündî el-Mâlikî, *et-Tevdih fi şerhi muhtasari İbn Hâcib* (b.y.: Merkezü Necibeveyh li’l-Mahtutât, 2008), 5/110; Ebu İshâk eş-Şirâzî, *el-Mühezzeb*, (b.y.: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, ts.), 3/141; Abdurrahman b. Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu’l-kebîr ala metni’l-mukni* (b.y: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, ts.),9/199;

⁴⁷ Vehbe Zühaylî, *el-Fıkhül İslâmî ve edilletuhu* (Dımaşk: Darul Fikr, ts.), 10/7289-7290.

⁴⁸ Müslim, “Zekât”, 39. İbn Ebî Tâlib, *el-İdâh*, 69; İbn Cevzî, *Nevâsihü’l-Kur’an*, 1/159; Hibetullâh b. Selâme el-Bağdâdî, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*. thk. Zühayr Şâviş-Muhammed Ken`ân (Beyrût: Mektebetü’l-İslâmî, 1404), 20; İbn Hazm, *en-Nâsih ve’l-Mensûh fil Kur’an’il-Kerîm*, 9. Bu hadisin tahriri için ayrıca bk. `Abdullatif, *Merviyâtü neshi’t-tilâve*, 219-228.

⁴⁹ Buhârî, “Rikâk”, 10 (No. 6437); Müslim, “Zekât”, 39 (No. 1048).

⁵⁰ `Abdullatif, *Merviyâtü neshi’t-tilâve*, 242.

Buhârî ve Müslim’de bu rivâyet Hz. Peygamber’in hadisi olarak da vârit olmuştur: Buhârî’deki rivâyet şöyledir: Ata İbn Abbâs’tan rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: Ademoğlunun iki vadi kadar malı olsa üçüncüsünü de ister, ademoğlunun karnını ancak toprak doldurur, Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder”⁵¹ Müslim de bunun benzerini Enes’ten (r.a.) rivâyet etmiştir.⁵²

Bu hadisle ilgili şunlar söylenebilir:

1. Bu konuda vârit olan hadis sahihtir.
2. Berâat ve Müsebbiha sûrelerine benzer sûrelerin indirildiği daha sonra, Ebû Mûsâ’nın her iki sûreden ezberinde kaldığını ifade ettiği kısım hariç, bu sûrelerin unutturulma sûretiyle hem tilâvet hem de hüküm olarak neshedildikleri söylenebilir.
3. Bu iki sûreden Ebû Mûsâ’nın ezberinde kaldığını ifade ettiği kısımların da sadece tilâvet olarak neshedildikleri söylenebilir. Dolayısıyla bu kısımların, tilâveti mensûh hükmü bâki âyetler başlığı altında zikretmek uygundur. Çünkü bunların hüküm olarak neshedilmelerini gerektirecek bir durum söz konusu değil. Zaten yukarıda da zikredildiği üzere “Ademoğlunun iki vadi kadar malı olsa üçüncü bir vadi daha ister...” ifadesi hadis olarak da vârit olmuştur. “Ey İman edenler neden yapmadıklarınızı söylersiniz. Bu boynunuza bir şahit olarak yazılır. Kıyamet gününde de ondan sorguya çekilirsiniz” ifadesi de “Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır.”⁵³ mealindeki âyete anlam olarak yakındır.

1 2 4 Sadece Son Arzda Sabit Olanın Kaydedildiğine Delalet Eden Rivâyetler

Son arzda sabit olanların kaydedildiğine delalet eden rivayetler onun dışında kalan ayetlerin de var olduğuna, ancak onların tilâvetinin neshedildiğine delalet eder. Birçok sahâbînin Kur’an’ın ceminde son arzda itimat ettikleri ve bunun dışında kalanları da mensûh saydıkları sabittir. Bu konuda birçok sahih hadis vârit olmuştur. Bunlardan biri şöyledir: İbn Abbâs’tan rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: “Siz hangi kıraati ilk kıraat olarak sayarsınız. Onlar Abdullah’ın (Abdullah b. Mesûd) kıraatı dediler. O da, hayır bilakis o son kıraattir dedi. (Cebrail) her yıl Resûlullah’a (s.a.v.) Kur’an’ı bir defa arz ederdi. Vefat ettiği yıl gelince iki defa arz etti. Abdullah da buna şahit oldu. Böylece o Kur’an’dan neshedilene ve tebdil edilene şahit olmuştur.”⁵⁴ Ahmed Şâkir bu hadisin isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.⁵⁵

Şüphesiz ki son arzda Kur’an’dan neshedilen ve tebdil edilen olmuştur. Birçok sahâbîden buna delalet eden sahih rivâyetler vârit olmuştur. Bize sahih isnadla Zirr b. Hübeys’ten ulaştığına göre o şöyle dedi: İbn Abbâs bana hangi kıraatle okuyorsun dedi, ben son olanla dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) her yıl Cibril’e (a.s.) Kur’an’ı bir defa arz ederdi. Vefat ettiği yıl iki defa arz etti. Abdullah (İbn Mesud’u kastederek) ondan neshedilene ve tebdil edilene şahit oldu. Dolayısıyla Abdullah’ın kıraati son olandır. Bu sabit olduktan sonra sahâbîlerin Kur’an olduğunu kesin olarak bildiklerini, son arzda sabit olduğuna inandıklarını, Resûlullah’tan sahih olarak gelip neshedilmediğine kesin bir şekilde kanaat ettiklerini Mushaf’a yazdıkları konusunda bir problem yoktur.⁵⁶

Riyad Hüseyin, tilâvetin neshini inkâr edenlerden hiçbirinin son arzın neshettiklerine verebilecekleri bir cevaplarının bulunmadığını ifade eder.⁵⁷

⁵¹ Buhârî, “Rikâk”, 10 (No. 6436).

⁵² Müslim, “Zekât”, 39 (No. 1048).

⁵³ es-Saf 61/2-3.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Daru’l-Hadîs, 1995), 3/439 (No. 3422); `Abdullatif, *Merviyâtü neshî’t-tilâve*, 90.

⁵⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Daru’l-Hadîs, 1995), 3/439.

⁵⁶ İbnü’l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *en-Nesr fi’l-kraatî’l-aşr*, thk., Ali Muhammed Debba` (b.y.: el-Matbaatü’l-Ticariyetü’l-Kubrâ, ts.) 1/32.

⁵⁷ `Abdullatif, *Merviyâtü neshî’t-tilâve*, 92.

2. Tilâveti Mensûh Âyetlerin Varlığını Kabul Etmeyenlerin Delilleri

Tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul etmeyenler iki kısma ayrılır. Bazıları sadece tilâveti mensûh hükmü bâki âyetlerin varlığını kabul etmezken, diğerleri ise her iki kısmıyla yani hem tilâveti mensûh hükmü bâki ve hem tilâveti hem de hükmü mensûh âyetlerin varlığını kabul etmezler. Dolayısıyla bunların iki ayrı başlık altında ele alınması uygundur.

2.1 Tilâveti Mensûh Hükmü Bâki Âyetlerin Varlığını Kabul Etmeyenler

Neshin bu türünü kabul etmeyenlerin dayandıkları bazı deliller şunlardır:

1. Bu konuda vârit olan haberler âhâddır, dolayısıyla bu konuda hüccet olmak için yeterli değildir.⁵⁸
2. Bir hüküm ifade etmek için Allah'ın indirdiği bir âyetin lafzının neshedilip hükmünün bâki kalması anlaşılır değildir. Çünkü Kur'an âyetiyle anlam açısından hükmün ifade edilmesi, lafız açısından da i'câzın gerçekleşmesi kastedilir. Âyetin lafzının kaldırılıp hükmünün bâki kalmasının ne tür bir maslahatı olabilir? Bu anlaşılır değildir, bunu söylemeyi gerektirecek bir durum da görünmemektedir.⁵⁹
3. Bu konuda vârit olanların çoğu Hz. Ömer ve Hz. Âişe'den rivâyet edilmiş olan ve özellikle zina eden yaşlı erkek ve yaşlı kadının recmedilmesi hükmünü ifade eden âyetle, beş emzirmenin mahremiyet oluşturacağını ifade eden âyetle alakalı rivâyetlerdir. Bu tür ifadelerin onlardan rivâyet edilmiş olma imkânı uzaktır. Bu rivâyetler sahih hadis kaynaklarında yer alsa bile senedlerinin sahih olması her zaman metinlerinin de sahih olduğu anlamına gelmez.⁶⁰ Hz. Âişe'den rivâyet edilen "Beş defa emzirmenin mahremiyet oluşturacağı" hükmünün bâki kaldığını ifade eden rivâyetlerde çokça ıztırâb vardır. Bu da söz konusu rivâyeti metin açısından reddetmemizi gerektirir.⁶¹
4. Recm âyeti ile ilgili zikredilen lafız, rivâyetlerde farklı şekillerde yer almaktadır. Bazı rivâyetlerde نكالا من الله ifadesi yer alırken bazı rivâyetlerde bu ifade yer almamaktadır. Daha başka farklılıklar da söz konusudur. Lafzı neshedilmiş olsa bile Kur'an âyetlerinin nasları böyle farklı şekillerde olamaz. Ayrıca bazı rivâyetlerde ne Hz. Ömer'in ne de Hz. Âişe'nin konumlarına uygun olmayan bazı lafızlar yer almaktadır ki bu da bizi söz konusu rivâyetlerin uydurulmuş olduğunu söylemeye götürüyor.⁶²
5. Bazıları Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın İbn Abbâs kanalıyla Hz. Ömer'den rivâyet ettiği ... كنا نقرأ "الشيخ و الشبيخة إذا زنيا فارجموهما recmedin' hadisini naklettikten sonra yaptığı açıklamaya dayanarak bunun Kur'an olmadığı söylemişlerdir. Ebû Cafer'in söz konusu açıklaması şöyledir: "Bu hadis isnad olarak sahihtir; ancak hüküm olarak cemaatin naklettiği Kur'an değildir. Sadece sabit olan bir sünnettir.

⁵⁸ Hudarî, *Usûlu'l-fikh*, 263; `Adnân Zerzûr, *Ulûmu'l-Ḳur'ân medḥal ilâ tefsiri'l-Ḳur'an ve beyâni i'câzihi* (Beyrut-Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981), 197.

⁵⁹ Hudarî, *Usûlu'l-fikh*, 263.

⁶⁰ Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/283.

⁶¹ Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/285.

⁶² Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/283.

Nitekim insan bazen Kur'an'ın dışındaki bir şey için de “şunu okuyordum” demektedir. Bunun delili Hz. Ömer'in ‘İnsanlar Ömer Kur'an'a ilavede bulundu demelerinden rahatsız olmasaydım onu Kur'an'a ilave ederdim” sözüdür.⁶³ Yani Ömer'in bu sözü, onun Kur'an'dan olmadığı delilidir. Çünkü Kur'an'dan olsaydı Ömer kimseden çekinmeden onu mutlaka Kur'an'a ilave ederdi.

6. Recm âyeti ile ilgili Ömer'den gelen rivâyette yer alan “Ömer Mushaf'a bir şeyler ilave etti denilmesinden korkmasaydım onu da yazardım” ifadesi bu âyetin lafzen de neshedilmediği zannını veriyor, oysa bunun hakkında lafzı mensûh hükmü bâki denmektedir.⁶⁴
7. Hüküm, lafızdan çıkan manadır. Bu bakımdan hükmün olması için lafzın sübutu gereklidir. Bu rivâyetler mütevatir olmadığı için âyet denen lafız âyet olarak sabit değildir. O yüzden hüküm de sabit olmaz.⁶⁵
8. “Tilâveti mensûh hükmü bâki” taksimi tamamen farazi bir taksim olup pratikte bir örneği yoktur. Dolayısıyla böyle bir kısmın var olduğunu söylemek makul ve makbul değildir.⁶⁶

2 2 Her İki Kısmıyla Tilâveti Mensûh Âyetlerin Varlığını Kabul Etmeyenlerin Delilleri

Her iki kısmıyla yani hem tilâveti mensûh hükmü bâki ve hem tilâveti hem de hükmü mensûh âyetlerin varlığını kabul etmeyenler genel olarak şu delillere dayanırlar:

1. Bu rivâyetlerin bütünü âhâd haberlerdendir.⁶⁷ Âhâd haberlerin sübût açısından kati olmayıp zannî oldukları bilinmektedir. Oysa Kur'an-ı Kerim'in tevâtürle sabit olduğu herkesçe malumdur. Buna rağmen bu tür rivâyetlere dayanarak bazı âyetlerin gerek tilâvetinin mensûh olup hükmünün bâki kaldığını, gerekse hem tilâvetinin hem de hükmünün mensûh olduğunu söylemek şaşılacak bir durumdur. Kur'an'ın nüzülü ve neshi konusunda sübût kati olmayan âhâd haberlere dayanmak caiz değildir.⁶⁸
2. Hiçbir sahabiye kesin bir bilgiye dayanmadan Kur'an'a bir şey ilave ettikleri veya ondan bir şey eksilttikleri nisbet edilemez. Oysa âhâd haberlere dayanarak tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söylemek onlara böyle bir yöntemle Kur'an'dan bir şey eksilttiklerini nisbet etmek anlamına gelmektedir.⁶⁹
3. Bu konuda vârit olan rivâyetlerdeki üslup, Kur'an üslubundan farklı olup ona göre zayıftır. Bu da ilgili rivâyetlerde yer alan ifadelerin Kur'an olmadığına işaret etmektedir.⁷⁰

⁶³ Neḥḥâs, Ebû Ca'fer, *en-Nâsiḥu ve'l-mensûḥ* 1/435-438; Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/284; Mustafa İbrahim ez-Zelmî, *et-Tibân li refi ğumudî'n-neshi fi'l-Ḳur'ân* (b.y.: Neşru İhsân li'n-Neşr, 2014), 73.

⁶⁴ Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/283.

⁶⁵ Kutbettin Ekinci, *Kur'an'dan Usule Nesih Kavramı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 83-84.

⁶⁶ Zeyd, *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, 1/285.

⁶⁷ Bâkıllânî, *el-İntişâr li'l-Ḳur'ân*, 2/429.

⁶⁸ Zerkeşî, Bedrüddîn, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı vd. (b.y.: Dâru'l-Marife, 1410), 2/167; Celâlüddîn Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (b.y.: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme, 1974), 86; Şubhi Şâlih, *Mebâḥis fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (b.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2000), 265-266.

⁶⁹ Bâkıllânî, *el-İntişâr li'l-Ḳur'ân*, 2/429-430.

⁷⁰ Bâkıllânî, *el-İntişâr li'l-Ḳur'ân*, 2/430.

4. Bu rivâyetlerin sahih olması durumunda söylenecek şey şudur: Bu rivâyetlerde yer alan bilgi Kur'an olarak nazil olmuş sonra da kesin olarak tilâveten neshedilmiştir. Bundan dolayı mushafın iki kapağı arasına yazılmamış, bir Kur'an âyeti olarak okunmamıştır.⁷¹
5. Bunu söyleyenlerin yaptıklarına bakılırsa onların mürekkep bir hataya girdikleri görülecektir. Meseleleri kısımlara ayırmak ancak her bir kısım için zikredilebilecek birçok örneğin veya en azında yeteri miktarda örneğin bulunması durumunda söz konusu olabilir ve ancak böyle bir durumda mevcut örneklerden hareketle bir kural oluşturulabilir. Nesih aşıklarının her bir kısım için zikredebilecekleri sadece bir iki örnek vardır.⁷²

3. Delillerin Tahlili

Bu konuda zikredilen rivâyetlerin mütevâtir olmayıp âhâd olduğu doğrudur. Kur'ân-ı Kerîm'in sübûtu için aranan şartlardan birinin de onun bize tevâtür yoluyla ulaşması olup âhâd haberlerle Kur'anın sabit olamayacağıdır. Bu konuda itiffak edilmiştir. Hem tilâveti hem de hükmü mensûh olan âyetlere veya sadece tilâveti mensûh olup hükmü bâki kaldığı ifade edilen âyetlere kavramsal anlamda Kur'an denemeyeceği de tartışma konusu değildir.

Burada dikkati çeken şey tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul etmeyenlerin, söz konusu âyetlerin varlığını kabul edenlerin görüşlerini, bu âyetleri kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti saydıklarını varsayarak reddetmeye çalıştıklarıdır. Oysa böyle bir durum söz konusu değildir. Onlar sadece bu konuda vârit olan sahih hadislerle dayanarak tilâveti mensûh âyetlerin varlığından söz etmişlerdir. Bu hadislerin zan ifade ettiklerinin de farkındadırlar. Bununla kavramsal anlamda Kur'an'ın sabit olamayacağını biliyorlar. Dolayısıyla onlara bir itiraz edilecekse sadece bunun üzerinden itiraz edilmelidir. Yani zan ifade eden sahih hadislerle dayanarak tilâveti mensûh âyetlere Kur'an âyeti dedikleri üzerinden itiraz edilmelidir. Nitekim böyle de yapmışlardır. Ancak bu itiraz isabetli değildir. Çünkü onlar bu itirazlarını, zan ifade eden bu hadislerle Kur'an'ın sabit olamayacağını söyleyerek gerekçelendirmişlerdir. Bu da muhalifi savunmadığı bir şey üzerinden reddetmeye çalışmaktır. Çünkü tilâveti mensûh âyet bulunduğunu söyleyenler söz konusu âyetlerin kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti olduğunu söylememişlerdir. Onlar sadece sahih hadislerde zikredildiği için tilâveti mensûh âyetlerin varlığından bahsetmişlerdir. Bu durumda tilâveti mensûh âyetleri reddeden kişi sahih sünnetle sabit olmuş bir şeyi reddetmiş olur. Kavramsal anlamdaki Kur'an'ı reddetmiş olmaz.

Bir diğer itiraz da bu konuda vârit olan sahih hadislerin, Kur'an'ı savunmak adına sahih olmadığını ispatlama çabasıdır. Bu endişe de söz konusu zan ifade eden bu hadislerle Kur'an'ın tespit edilmeye çalışıldığı düşüncesine mebnidir. Oysa böyle bir durum söz konusu değildir, çünkü tilâveti mensûh âyetlerin bulunduğunu söyleyenler söz konusu âyetlerin, inkârı durumunda küfrü gerektirecek kavramsal anlamdaki Kur'an olduğunu söylememişlerdir.

“Allah'ın indirdiği bir âyetin lafzının neshedilip hükmünün bâki kalmasının anlaşılır olmadığı” meselesine gelince, bu genel geçer bir kural değildir. Esas olan bunu ifade eden delilin sahih olup

⁷¹ Bâkillânî, *el-İntişâr li'l-Kur'ân*, 2/430.

⁷² Şubhî Şâlih, *Mebâhis*, 265; `Adnân Zerzûr, *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsiri'l-Kur'an ve beyâni i'câzihî* (Beyrut-Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî), 1981, 196.

olmadığıdır. Konu ile ilgili rivâyetin sahih olduğu tespit edildikten sonra anlaşılır olup olmadığına bakılabilir. Bazıları bunun anlaşılır olduğunu ifade ediyorsa diğer bazılarının anlaşılır olmadığını söylemelerinin önemi olmaz. Çünkü bu durumda belirleyici olan sahih hadis olur. “Bunu söylemeyi gerektirecek bir durumun olmadığı” ifadesi de isabetli görünmemektedir. Bu konuda vârit olan sahih hadislerin bunu söylemeyi gerektirecek bir durum olarak yeterli olduğu ifade edilebilir.

Hiz. Ömer ve Hiz. Âişe’den gelen sahih rivâyetler için, onlardan rivâyet edilmiş olma imkanını uzak görmek, bu rivâyetleri reddedebilmek için yeterli bir sebep değildir. Ayrıca “sahih hadis kaynaklarında yer alsa bile senetlerinin sahih olması her zaman metinlerinin de sahih olduğu anlamına gelmez” ifadesi doğrudur. Ancak bunların metin açısından sahih olmadığını kanıtlayabilecek bir delil zikredilmemiştir.

Recm âyeti ile ilgili zikredilen lafzın, farklı şekillerde rivâyet edilmiş olmasını, lafzı neshedilmiş olsa bile Kur’an âyetlerinin nassları için uygun olmadığını ve bundan dolayı da bu rivâyetlerin uydurma olduğunu söylemek tilâveti mensûh olduğu ifade edilen âyetlerin kavramsal anlamadaki Kur’an âyeti olduğu düşüncesine mebnidir. Oysa bu rivâyetler onların kavramsal anlamda Kur’an olduğunu ifade etmez. Nahhas’ın ifade ettiği üzere “Bu hadisler isnat olarak sahihtir, ancak hüküm olarak cemaatin naklettiği Kur’an değildir, sadece sabit olan bir sünnettir”. Dolayısıyla bu rivâyetler nihâyetinde sahih bir sünnet olarak düşünölmelidir.

Hiz. Ömer’in “İnsanlar Ömer Kur’an’a ilavede bulundu demelerinden rahatsız olmasaydım onu Kur’an’a ilave ederdim” sözünden hareketle onun Kur’an’dan olmadığını söylemek doğrudur. Çünkü Kur’an’dan olsaydı Ömer kimseden çekinmeden onu mutlaka Kur’an’a ilave ederdi. Ancak bu ifade onun tilâveti mensûh olan bir Kur’an âyeti olduğu ihtimalini ortadan kaldırmaz. Çünkü kavramsal anlamdaki Kur’an’a tilâveti mensûh olan âyetler dahil değildir.

“Hiçbir sahabiye kesin bir bilgiye dayanmadan elimizdeki Kur’an’a bir şey ilave ettiklerini veya ondan bir şey eksilttiklerini nisbet etmeyiz” ifadesi doğrudur. Ancak bu ifadenin, tilâveti mensûh âyetlerin bulunmadığına bir gerekçe olarak zikredilmesi isabetli değildir. Çünkü tilâveti mensûh âyetlerin bulunduğunu söyleyenlerin böyle bir iddiaları yoktur. Tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söyleyenlerin dayandıkları deliller zaten zannidir. Bunu söyleyenler Kur’an’ın zanni bir delil ile sabit olamayacağını farkındadırlar. Dolayısıyla onlar tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söylemekle kavramsal anlamdaki Kur’an’a bir şey ilave etmiş veya ondan bir şey eksiltmiş olmuyorlar.

Tilâvetinin mensûh olduğu ifade edilen âyetlerin üslup açısından Kur’an’a göre zayıf olduğunu gerekçe göstererek söz konusu ifadelerin Kur’an olmadığı sonucuna varmak için çaba sarf etmeye gerek yoktur. Münkirlere, iddialarında sadık iseler bir benzerini getirmeleri konusunda meydan okuyan Kur’an, tilâvetinin mensûh olduğu ifade edilen âyetleri kapsamamaktadır. Dolayısıyla tilâveti mensûh olan âyetlerde böyle bir özellik aramanın isabetli olmadığı söylenebileceği gibi, bunları üslup olarak Kur’an âyetlerine benzemediğini ifade ederek reddetmenin de isabetli olmadığı söylenebilir.

“Bu rivâyetlerin sahih olması durumunda söylenecek şey bu rivâyetlerde yer alan bilginin Kur’an olarak nazil olduğu sonra da kesin olarak tilâveten neshedildiğidir. Bundan dolayı mushafın iki kapağı arasına yazılmamış, bir Kur’an âyeti olarak okunmamıştır” ifadesine gelince, zaten bu çalışma ile tilâveti mensûh olan âyetlerin sahih hadislerle sabit olduğunun anlaşılması sağlanmış, neden mushafın iki kapağı arasına yazılmadığının ve Kur’an âyeti olarak okunmadığının sebebi anlaşmıştır.

Hükmün lafızdan çıkan bir mana olduğu ve lafız olmadan da hükme ulaşılamayacağı doğrudur. Bu konuda varit olan rivâyetler de mütevatir olmadığından bu rivâyetlerde âyet olarak ifade edilen lafızların âyet olarak sabit olmadığı dolayısıyla bunlarla hükmün de sabit olamayacağını söylemek bizce isabetli bir yaklaşım değildir. Çünkü bu yaklaşım söz konusu rivâyetlerde âyet olarak zikredilen ifadelerin kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti olmadığı ve bundan hareketle de kavramsal anlamdaki bir âyet olarak kendisinden hüküm çıkarılamayacağı görüşüne mebnidir. Ancak tilâveti mensûh hükmü baki kısmı zikredenler tilâveti mensûh âyete kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti dememişlerdir. Bilakis hadislerin mensûh olduğunu beyan ettiği ve hükmünün de baki olduğunu haber verdiği bir âyet olarak zikretmişlerdir. Bu durumda söz konusu âyet âhâd haberle sabit olan ve yine âhâd haberle tilâvetinin neshedilip hükmünün baki kaldığı ifade edilen âyettir. Buradaki âyet lafızından kastedilen kavramsal anlamdaki âyet değildir. Sadece hadislerde âyet olarak zikredildiği için ona tilâveti mensûh âyet denmiştir. Yani burada hükmün, durumu arz eden hadisle sabit olduğu söylenebilir.

“Tilâveti mensûh hükmü bâki” taksimini, pratikte bir örneği olmadığı gerekçesiyle reddetmek ya bu konuda sahih hadis varit olmadığı veya varit olmuşsa da âhâd olduğundan hüccet sayılamayacağı görüşüne mebnidir. Oysa bu konuda sahih hadislerin varit olduğu “tilâveti mensûh âyetlerin varlığını kabul edenlerin delilleri” başlığı altında zikredildi. Tilâveti mensûh olan âyet de kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti olmadığından neshedilmesi için âhâd haberin yeterli olduğu söylenebilir. Çünkü tilâveti mensûh olan âyet tevatürle sabit olmuş kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti değildir, dolayısıyla onun da sübutu zannîdir. Böyle olunca da sübutu zannî olan âhâd haberle neshedilmesinin bir sakıncası yoktur.

Sonuç

Kabul ve ret açısından tilâveti mensûh âyetler ile ilgili yapılan bu çalışmada her iki kısmıyla tilâveti mensûh olan âyetlerin kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti olmadığı ve âhâd hadislerle de Kur'an'ın sabit olamayacağı konularında tarafların ittifak ettikleri anlaşılmıştır. Ancak tilâveti mensûh âyetlerin bulunmadığını iddia edenlerin söz konusu iddialarını ispatlamak için ileri sürdükleri delillerin incelenmesi neticesinde, karşı tarafın görüşünü tilâveti mensûh âyetleri kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti saydıkları varsayımından hareketle reddetme çabasına girdikleri görülmüştür. Oysa böyle bir durum söz konusu değildir.

Bu çalışma esnasında tilâveti mensûh âyetlerin varlığını reddedenlerin özellikle üzerinde yoğunlaştıkları bir husus dikkatleri çekmiştir. O da tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söylemenin kavramsal anlamdaki Kur'an'a zarar verebileceği endişesidir. Ancak tilâveti mensûh âyetlerin var olduğunu söyleyenlerden hiç kimse, söz konusu âyetleri kavramsal anlamdaki Kur'an âyeti olduğu iddiasında bulunmamıştır. Dolayısıyla böyle bir endişeden hareketle delillerini reddetme çabasına girmenin isabetli olmadığı anlaşılmıştır.

Yapılan araştırmada her iki kısmıyla tilâveti mensûh olan âyetlerin varlığının sahih hadislerle sabit olduğu anlaşılmıştır. Durum böyle olunca tilâveti mensûh âyetlerin varlığını reddedenler kavramsal anlamdaki Kur'an âyetini değil, bu konuda vârit olan sahih hadisleri reddetmiş olmaktadırlar.

Tilâveti mensûh âyetlerin varlığını reddedenlerden, çalışmamızda ismi geçen alimler genel olarak hadis münkirleri olmadıklarından onlar hakkında sahih hadisleri reddettikleri ithamında bulunmanın doğru olmadığını ifade etmek gerekir. Çünkü söz konusu alimler sahih hadisleri kabul etmektedirler. Bundan dolayı tilâveti mensûh âyetlerin varlığını reddettiklerinde ya söz konusu hadisler zan ifade ettikleri için onlarla Kur'an'ın sabit olamayacağını söyleyerek veya söz konusu hadislerin sahih olmadığını iddia ederek onlarla tilâveti mensûh âyetlerin tespit edilemeyeceğini söylemişlerdir. Yapılan çalışma neticesinde zan ifade eden sahih hadislerle kavramsal anlamdaki Kur'an'ın sabit olacağı iddiasında bulunulmadığı için böyle bir gerekçeyle tilâveti mensûh âyetleri reddetmenin doğru olmadığı, varsayılan bir endişeyi ortadan kaldırmaya çalışmak için de sahih hadislerin sahih olmadığını ispatlama çabasına girmenin yersiz olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- `Abdurrezzaq b. Hemmâm es-San`ânî. *el-Muşannaḥ*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû Abdillâh Aḥmed b. Muhammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Daru'l-Hadîs, 1995.
- Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû Abdillâh Aḥmed b. Muhammed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk. Şu`ayb el-Arnaut-Adil Mürşid vd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir. *en-Nâsiḥ ve'l-mensûḥ*. thk. Hilmî Kâmil As'ad Abdilhâdî. Ürdün-Amman: Dâru'l-Adevî, ts.
- Bağdâdî, Hibetullâh b. Selâme. *en-Nasiḥ ve'l-Mensûḥ*. thk. Züheyr Şâviş-Muhammed Ken`ân Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, 1404.
- Bâkillânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur`ân*. thk. Muhammed İsam Kudât. Beyrut: İbn Hazm, 2001.
- Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. Hüseyin. *Delâilün-Nübuḩve*. thk. Abdulmunim el-Kal`aci. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân, 1988.
- Beyhaḳî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kubrâ*. Haydarabad: Dâru'l-Fikr, 1344.
- Buḩârî, Ebû `Abdillâh Muhammed b. İsmâ`il. *el-Câmi`u's-Şaḩîḩ*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasır. b.y.: Dâru Tavk'in-Necât, 1422.
- Dârimî, Ebû Muḩammed Abdullah. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selim Esed. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muḩnî, 2000.
- Ḑiyâ, Ḑiyâuddîn Ebû `Abdillah Muḩammed el-Maḳdisî, *Muḩtâre*. thk. Abdulmelik b. Abdullah el-Muhtare. Beyrût: Dâru'l-Hıdır, 3. Basım, 2000.
- Ḑiyâuddin el-Cündî, ḩalîl b. İshâk el-Mâlikî. *et-Tevdih fi Şerhi muḩtasari İbn Hâcib*. b.y.: Merkezu Necibeveyh li'l-Mahtutât. 2008.
- Ebû `Avâne, Ya`kub b. İshâk. *el-Müstahrec ala şaḩîḩi Müslim*. thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşki. Beyrut: Dâru'l-Ma`rife, 1998.
- Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî. *el-Muvaḩḩa*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1985.
- Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe. *Muşanneḩ*. thk. S`ad b. Nasır eş-Şeşrî. İşbiliya-Riyâd: Dâru Kunûz, 2015.
- Ekinci, Kutbettin. *Kur'an'dan Usule Nesih Kavramı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.

- Ensari, Abdurrahman. *Hicab ve Zina Ayetlerinin Yorumunda Ortaya Çıkan Problemler*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2004.
- Ensari, Abdurrahman. “‘Ulûmü’l-Kur’ân Kaynaklarında ‘Kur’an’da Neshin Kısımları’ Başlığındaki Çelişki”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. 15/2 (Aralık 2023), 779-795. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1342061>
- Hâkim en-Nîsâbü’rî. *el-Müstedrek ‘ala’s-Sahîheyn*. thk. Adil Mürşid-Sâid Lahham vd. Beyrut: Dâru’r-Risâle el-`Âlmiyye, 2018.
- Hudârî, Muhammed. *Usûlu’l-Fıkh*. Mısır: el-Mektebetü’t-Ticariyetü’l-Kubra, 6. Basım, 1969.
- Isbehânî, Ebû Nu`aym. *el-Müstahrec ala sahihi Müslim*. thk. Muhammed Hasan Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1996.
- İbn ‘Arabî, Ebû Bekir. *en-Nâsih ve’l-mensûh fi’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*. thk. Abdulkebîr el-`Alevî. b.y.: Mektebetüs-Sekâfeti’d-Diniyye, 1992.
- İbn Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Nevâsihü’l-Ḳur’ân*. thk. Muhammed Eşref Ali Melibârî. Medine: İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî. 2003.
- İbn Ebî Ṭâlib, Mekki. *el-İdâh li nâsihi’l-Ḳur’âni ve mensûhihi*. thk. Ahmed Hasan Ferhad Cidde: Dâru’l-Menâre, 1986.
- İbn Hacer el-`Askalânî. *Fethu’l-Bârî*. Beyrut: Dâru’l-Ma`rife, 1379.
- İbn Hâzım, Ali b. Aḥmed. *en-Nâsih ve’l-Mensûh fi’l-Ḳur’âni’l-Kerîm*. thk. Abdulgaffâr Süleymân Bendârî Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-`İlmiyye, 1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsân fi taḳrîbi sahihi İbn Hibbân*. thk. Şu`ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü’Risâle, 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Sahihi İbn Hibbân*. thk. Şu`ayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetür-Risale, 1988.
- İbn Kudâme, Abdurrahman el-Makdisî. *eş-Şerhu’l-kebîr ala metni’l-mukni*. b.y.: Daru’l-Kitabi’l-Arabî, ts.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d el-Bağdâdî. *Ṭabaḳât*. thk. İhsân Abbâs, Beyrût: Dâru Sâdır, 1968.
- İbnü’l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi’l-ḳrâati’l-aşr*. thk. Ali Muhammed Debba`. b.y.: el-Matbaatü’t-Ticariyetü’l-Kubrâ, ts.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû `Ubeyd. *en-Nâsihu ve’l-mensûh*. thk. Muhammed b. Salih el-Mudeyfir. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, ts.
- Kaşâlânî, Aḥmed b. Muhammed. *İrşâdu’s-sârî li şerhi sahihi’l-Buḥârî*. Mısır: Matbaatü’l-Kubrâ el-Emiriyye, 7. Basım, 1323.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li ta’li’l-muhtâr*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye. 1937.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi’u’s-şahiḥ*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, ts.
- Nehhâs, Ebû Ca’fer. *en-Nâsihu ve’l-mensûh fi’l-Kitâbillâhi `Azze ve Celle*. thk. Süleyman b. İbrahim. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1991.
- Nesâî, Ebû `Abdurrahmân. *es-Sünenü’l-Kubrâ*. thk. Hasan Abdulmünim eş-Şelebî Beyrût: Müessesetü’r-Risâle. 2001.
- Riyâd Hüseyin `Abdullaṭîf. *Merviyyâtu neshi’t-tilâve*. Amman: Daru’l-Eseriyye li’t-Tabaati ve’n-Neşr, 2014.
- Sa’dî, `Abdurrahman b. Nâsır. *el-Mevâhibu’r-Rabbâniye mine’l-âyâti’l-Ḳur’âniyye*. Riyâd: Mektebetu Melik Fehd, 2011.
- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahmân. *Fethu’r-Rabbânî*. b.y.: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2. Basım, 1378.
- Şâlih, Şubḥî. *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*. b.y.: Dâru’l-İlm li’l-Melayîn, 2000.

- Suyûtî, Celâluddîn `Abdurrahman. *el-İtkân fi `ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahîm. b.y.: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1974.
- Suyûtî, Celâluddîn `Abdurrahman. *Mu`tereku'l-akrân fi i`câzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1988.
- Şirâzî, Ebu İshâk. *el-Mühezzeb*. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, ts.
- Ṭaberî, Muhammed b. Cerîr. *Tehzibu'l-Âsâr*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Matba`atu'l-Medenî, ts.
- Ṭahavî, Ebû Ca`fer Aḥmed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. Thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetür-Risale, 1994.
- Tayâlisî, Süleymân b. Davûd. *Müsned*. Beyrût: Dâru'l-Ma`rife, ts.
- Zehebî, Muḥammed b. Aḥmed. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a`lâm*. b.y.: Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.
- Zelmî, Mustafa İbrahim. *et-Tibyân li refi ğumudi'n-neshi fi'l-Ḳur'ân*. b.y.: Neşru İhsân li'n-Neşr, 2014.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi `ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar`aşlı vd. b.y.: Dâru'l-Marife, 1410.
- Zerzûr, `Adnân. *Ulûmu'l-Ḳur'ân medḥal ilâ tefsiri'l-Ḳur'an ve beyâni i`câzihi*. Beyrut-Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1981.
- Zeyd, Muştafâ. *en-Nesh fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1987.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. Dımaşk: Darul Fikr, 4. Baskı, ts.
- Zürkânî, `Abdul`azîm. *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Şemsuddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.